

16

Verschillen in vrijetijdsbesteding

Andries van den Broek, Jos de Haan, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst,
en Desirée Verbeek

16.1	Veranderende vrijetijdsopties: verschillen 'natives' van 'immigrants'?	359
16.2	Cultuur	359
16.3	Media	363
16.4	Sport	369
16.5	Recreatie	373
16.6	Vrijetijdsbesteding: cohorten zonder generaties	380
	Literatuur	381

Samenvatting

Zijn er verschillen tussen geboortecohorten, of zelfs tussen welomlijnde generaties, in wat men in de vrije tijd doet en laat? Het antwoord is dat er in de vrijetijdsbesteding inderdaad verschillen tussen cohorten te zien zijn, zonder dat zich scherp afgebakende generaties aftekenen. Het bereik van voorstellingen in de populaire culturele genres is veel groter onder latere dan onder eerdere cohorten. In het bezoek aan traditionele vormen van cultuur ontbreekt een duidelijk patroon naar cohort. Wel is bij uitvoeringen van klassieke muziek het bereik in recente cohorten de helft kleiner dan in eerdere cohorten. Binnen cohorten kent men een zekere trouw aan de media uit zijn jeugd. Wie opgroeide met het geschreven woord, bleef meer gedrukte media lezen dan wie opgroeide met televisie en internet. De eerste televisiejaargangen bleven meer trouw aan de publieke zenders, latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders. De jongeren kijken minder televisie en maken meer gebruik van internet. Zo tekenen zich de cohortgebonden voorkeuren af voor woord en beeld in de mediamix die men gebruikt. Latere cohorten zijn sportiever en vaker lid van een sportvereniging dan eerdere cohorten. Het geboortjaar hangt eveneens samen met andere vormen van uithuizige vrijetijdsbesteding. Recentere cohorten kennen een groter toeloop naar natuurgebieden, attractie- of dierenparken en stadsparken of stadsbossen dan eerdere cohorten. Het bezoek aan bezienswaardige gebouwen piekt in het cohort 1945-1954, dat aan sportwedstrijden in het cohort 1965-1974. Al met al zijn er in de besteding van de vrije tijd dus patronen van cohortgebonden gedrag te onderkennen. Wat voor sommigen een vanzelfsprekend deel van het vrijetijdsrepertoire is, omdat men ermee opgroeide, is voor anderen iets wat men pas later in het leven leerde kennen en gedeeltelijk in het vrijetijdsrepertoire inpaste.

16 Verschillen in vrijetijdsbesteding

16.1 Veranderende vrijetijdsopaties: verschillen ‘natives’ van ‘immigrants’?

Wekelijks heeft men in Nederland ruim 40 uur vrije tijd ter beschikking, dat is circa een kwart van de wekelijks beschikbare 168 uur. Uiteraard heeft niet iedereen evenveel vrije tijd. Maar toch, een aanzienlijk deel van de tijd kan men doen en laten wat men wil. Wat men in dat kwart van de tijd doet is bovendien van grote betekenis voor de individuele identiteit, die steeds meer ook in vrijetijdskeuzes tot uiting komt.

De centrale vraag in dit hoofdstuk is in hoeverre de vrijetijdsbesteding verschilt tussen geboortecohorten of zelfs tussen welomlijnde generaties. Een samenhang met de socialiserende invloed die men onderging in de kinderjaren is niet ondenkbaar. Zo zouden culturele voorkeuren vooral bij latere cohorten meer in het teken kunnen staan van het sterk groeiende populaire aanbod. Ook verschillen in mediavorkeuren zijn goed denkbaar: latere cohorten groeiden op met commerciële televisie, eerdere zonder; de eersten groeiden op met internet (*digital natives*), de laatsten zonder (*digital immigrants*). Bij sport hadden de vroegste nog levende geboortegaargangen minder mogelijkheden dan de latere, en kunnen de laatste jaargangen uit een breed pallet aan mogelijkheden kiezen, inclusief nieuwe vormen van sport buiten het traditionele verenigingsverband. In de recreatieve vrijetijdsbesteding buitenshuis ontstond gaandeweg een groot aanbod, voor eerdere geboortegaargangen iets nieuws, terwijl recente geboortegaargangen dat met de paplepel ingegoten kregen en als heel vanzelfsprekend ervaren.

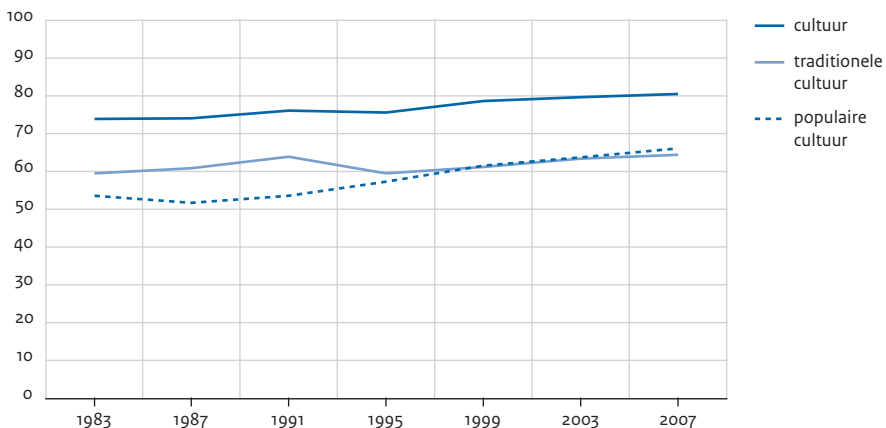
Al met al is het dus allerminst uitgesloten dat er in de besteding van de vrije tijd patronen te onderkennen zijn die terugverwijzen naar de bestaande vrijetijdsopaties in diverse periodes waarin opeenvolgende cohorten opgroeiden. Wat voor sommigen in hun jeugd een heel vanzelfsprekend deel was van het vrijetijdsaanbod (en waarin men een ‘native’ is), kan voor anderen iets nieuws zijn wat men veel later in de levensloop in het vrijetijdsrepertoire inpaste (en waarin men ‘immigrant’ is). In dit hoofdstuk komt aan de orde in hoeverre er zich dergelijke samenhangen aftekenen bij cultuurdeelname, mediagebruik, sportdeelname en uithuizige recreatie.

16.2 Cultuur

Hoewel kunst en cultuur recentelijk als linkse hobby’s bestempeld zijn, is een zeer grote meerderheid van de Nederlanders cultureel actief. Een breed spectrum aan cultureel aanbod meetellend (musea, monumenten, toneel, klassieke en populaire muziek, musical, ballet, cabaret en cinema), zijn vier op de vijf Nederlanders cultureel actief. In de periode 1983-2007 nam die culturele belangstelling toe, van 74% naar 80%. Die toename was sterker voor de populaire cultuur dan voor de traditionele cultuur (figuur 16.1).

Figuur 16.1

Bezoek aan culturele instellingen, naar soorten cultuur,^a bevolking van 12 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

a Traditionele cultuur: (beroeps)toneel, klassieke muziek, ballet, museum en monumenten. Populaire cultuur: populaire muziek (popmuziek, jazz, musical), cabaret, film.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Vooraf visuele vormen van populaire cultuur (musical en film) zaten in de lift. De licht gestegen belangstelling voor traditionele cultuur is vooral toe te schrijven aan de grotere toeloop naar musea en monumenten. Bij de traditionele podiumkunsten is er op zijn best sprake van een stabilisering van de publieke belangstelling (Van den Broek et al. 2009).

Meer dan andere achtergrondkenmerken bepaalt leeftijd wie naar welke cultuur-uitingen toegaat. Populaire cultuur wordt vooral bezocht door jongeren van 16 tot 35 jaar (tabel 16.1).

Jongeren zijn bij popmuziek, jazz, musical en cabaret sterk oververtegenwoordigd. Bezoek aan traditionele cultuur is veel meer gespreid over verschillende levensfasen. Het cultureel erfgoed (musea en monumenten) trekt relatief veel jongere ouderen (50-64 jaar). Die groep springt er ook uit bij het bezoek aan ballet, evenals de groep tieners (Van den Broek et al. 2009).

Tabel 16.1

Bezoek aan culturele instellingen, naar soorten cultuur en leeftijd, 2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
cultuur ^a	94	93	84	85	80	74	70	44
traditionele cultuur	75	63	60	65	67	68	67	42
populaire cultuur	83	90	77	74	64	51	36	17

a Traditionele cultuur: (beroeps)toneel, klassieke muziek, ballet, museum en monumenten.
Populaire cultuur: populaire muziek (popmuziek, jazz, musical), cabaret, film.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

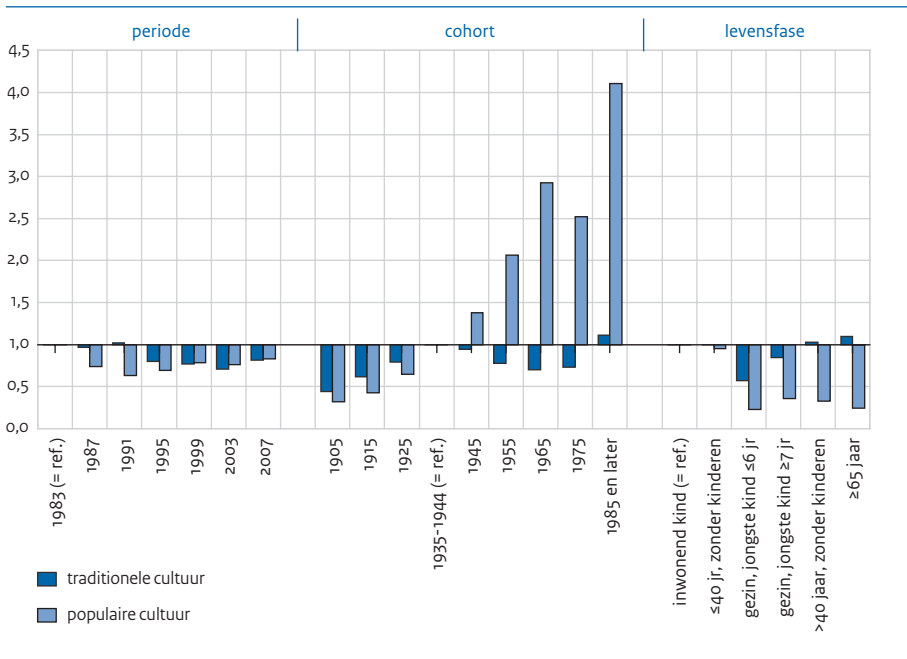
Deels heeft de verschuiving in de culturele belangstelling en faaveure van de populaire cultuur te maken met de wisseling van cohorten of generaties, zonder dat er overigens sprake is van een duidelijk patroon (figuur 16.2). Vergeleken met de referentiecategorie (geboortecohort 1935-1944) hebben eerdere geboortegaargangen een geringere interesse in populaire cultuur en bezoeken latere generaties juist vaker uitingen in het populaire genre. Met slechts één enkele uitzondering geeft elk recenter tienjaarscohort een groter bereik van populaire cultuur te zien dan het voorafgaande tienjaarscohort. Alleen het cohort 1975-1984 wijkt van deze regel af. Het proces van cohortvervanging zal, mocht dit beeld ook geldig zijn voor de toekomst, een gestaag groeiend bereik van populaire cultuur betekenen. Voorts is bezoek aan populaire cultuur meer iets voor thuiswonende jongeren en voor jongvolwassenen zonder kinderen dan voor mensen in een latere levensfase. Gecontroleerd voor cohort en levensfase zijn de schommelingen door de jaren heen gering, al dient wel te worden bedacht dat die verschillen de gehele bevolking betreffen, en niet slechts verschillen tussen delen van de bevolking (zoals bij cohorten en levensfasen het geval is).

Vergeleken met het bezoek aan populaire cultuur hangt het bezoek aan traditionele cultuur veel minder met cohort, levensfase en periode samen. Bezoek aan traditionele cultuur verschilt wat tussen de cohorten, maar niet op een vrijwel rechtlijnige manier zoals bij populaire cultuur het geval is. Anders dan bij populaire cultuur groeit het bereik van traditionele cultuur na de dip die samenhangt met de zorg voor jonge kinderen.

Er is één vorm van bezoek waar de uitsplitsing een zorgwekkend beeld te zien geeft, en dat is het bezoek aan uitvoeringen van klassieke muziek (figuur 16.3). In de recente geboortecohorten is het percentage bezoekers de helft kleiner dan in het cohort 1935-1944. De dalende lijn van cohort 1935-1944 tot cohort 1965-1974 is weliswaar tot staan gebracht, maar nog niet ten goede omgebogen.

Figuur 16.2

Deelname aan traditionele en populaire cultuur, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

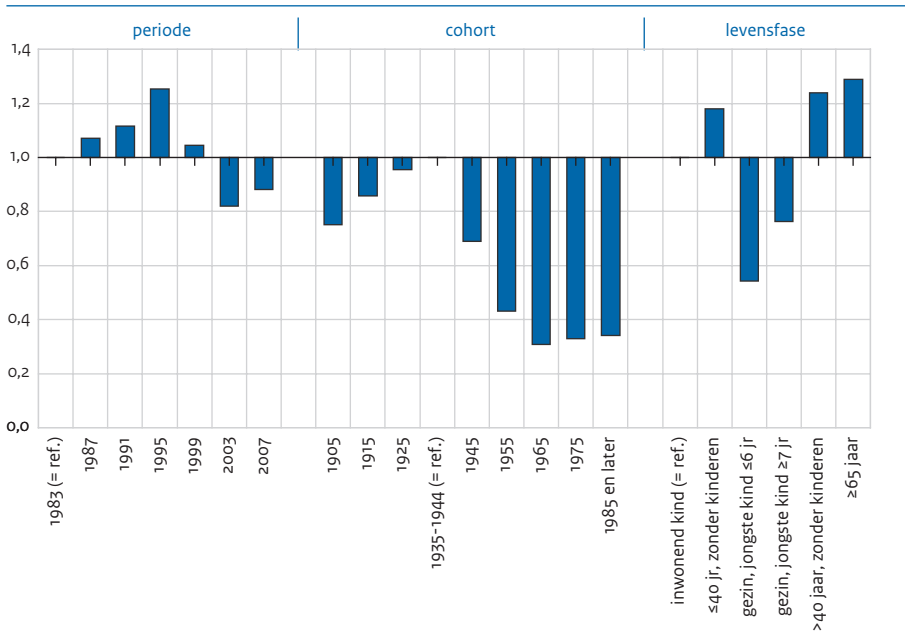
b Sheaf-test traditionele cultuur: periode 0,07, cohort 0,09 en levensfase 0,11 (verschil tussen cohort en levensfase is niet significant ($p > .01$));
populaire cultuur: periode 0,06, cohort 0,29 en levensfase 0,28 (verschil tussen cohort en levensfase is niet significant ($p > .01$)).

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Het periode-effect geeft enige schommelingen in de loop der jaren te zien, met een piek in 1995 en een dal in 2003. Anno 2007 verschilt het bereik van klassieke concerten, gecontroleerd voor leeftijd en cohort, nauwelijks van dat in 1983. Maar zoals reeds geconstateerd is dit concertbezoek onder latere cohorten minder ingeburgerd dan onder met name het cohort 1935-1944. Naar levensfase blijken jonge kinderen in het gezin een rem op het bezoeken van klassieke concerten, waarna dat bezoek met het klimmen der jaren weer aantrekt.

Figuur 16.3

Bezoek aan uitvoeringen van klassieke muziek, met en zonder controle voor geslacht, inkomen en opleiding, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^a

a Sheaf-test klassieke muziek met controlevariabelen: periode .06, cohort .22 en levensfase .10 (alle drie de onderlinge verschillen zijn significant, bij $p = .01$). Sheaf-test klassieke muziek zonder controlevariabelen: periode .07, cohort .22 en levensfase .14 (alle drie de onderlinge verschillen zijn significant, bij $p = .01$).

Bron: SCP (AVO'83-'07)

16.3 Media

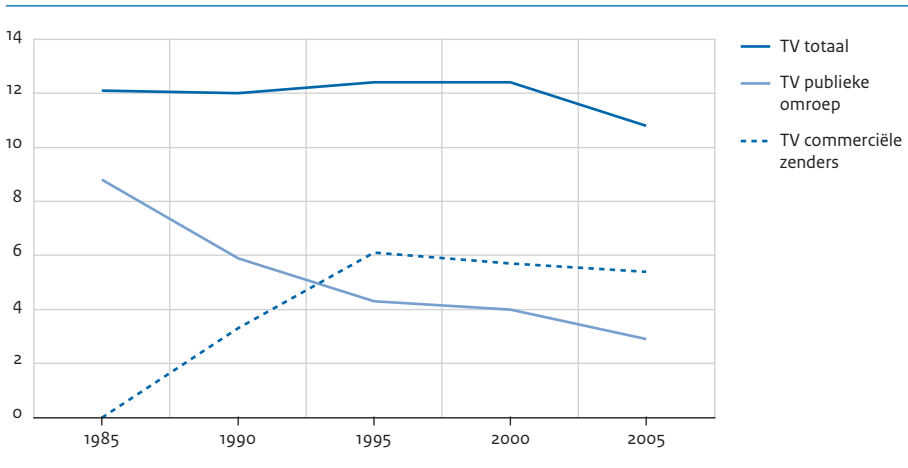
De hoogtijdagen van de televisie lijken achter ons te liggen. In de periode 1985-1995 nam de kijktijd, met het aantal zenders, nog toe. Het televisieaanbod groeide vooral door de komst van commerciële zenders, die vanaf 1989 in Nederland te ontvangen waren. In 1995 lag de gecombineerde kijktijd van publieke en commerciële zenders hoger dan in 1985 en 1990, ten koste van de overige zenders. De laatste hebben in 2000 weer wat terrein teruggewonnen. Tussen 1995 en 2000 stabiliseerde de totale kijktijd, om daarna, met de stijging van het internetgebruik, te dalen van 12,4 uur naar 10,8 uur per week (figuur 16.4).

Vanaf 1985 hebben de publieke televisiezenders steeds kijktijd ingeleverd. De kijktijd van de landelijke publieke omroep daalde tussen 1985 en 2005 met bijna zes uur per week.

Tot 1995 kan die daling vooral toegeschreven worden aan de uitruil van kijktijd met de commerciële zenders. Na 1995 verloren ook de commerciële zenders terrein.

Figuur 16.4

Televisiekijken als hoofdactiviteit, naar type zender,^a bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

Bron: SCP (TBO'85-'05)

De dynamiek in de kijktijd hangt in belangrijke mate samen met voorkeuren van jongeren en ouderen. Alle leeftijdsgroepen gingen een deel van hun kijktijd op de commerciële zenders afstemmen, maar niet in gelijke mate. Bij de jongste kijkers zijn de commerciële zenders duidelijk favoriet (ook ten opzichte van de muziekzenders, die bij 'overige zenders' zijn ondergebracht). Het overwicht van de commerciële zenders wordt minder naarmate de kijkers ouder zijn. In 2005 was de publieke omroep alleen nog onder 75-plussers favoriet (tabel 16.2).

Deels hebben de verschuivingen van voorkeuren binnen het zenderaanbod te maken met de opeenvolging van geboortejaargangen. Tieners konden in 1985 afstemmen op twee Nederlandse publieke zenders, en verder op zenders van buurlanden. In de daaropvolgende tien jaar hadden zij de keus uit drie publieke netten en een veelvoud aan commerciële zenders. Zij hoefden hun kijkpatroon niet te veranderen en keken van jongs af aan naar wat hen het beste beviel, waarna ze de commerciële zenders trouw bleven. Zo is inmiddels een reeks geboortejaargangen met een voorkeur voor commerciële zenders volwassen geworden. Aan de andere kant van het spectrum ruimen eerdere geboortejaargangen, relatief trouw aan de publieke zenders, stilaan het veld.

Tabel 16.2

Televisiekijken als hoofdactiviteit, naar type zender en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week)

	12-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
televisie totaal	8,9	8,5	9,1	10,5	12,4	16,3	16,0
wv.							
publieke zenders	0,9	0,9	2,1	2,7	4,5	5,9	8,0
commerciële zenders ^a	5,2	4,7	4,7	5,5	5,4	7,6	4,5

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

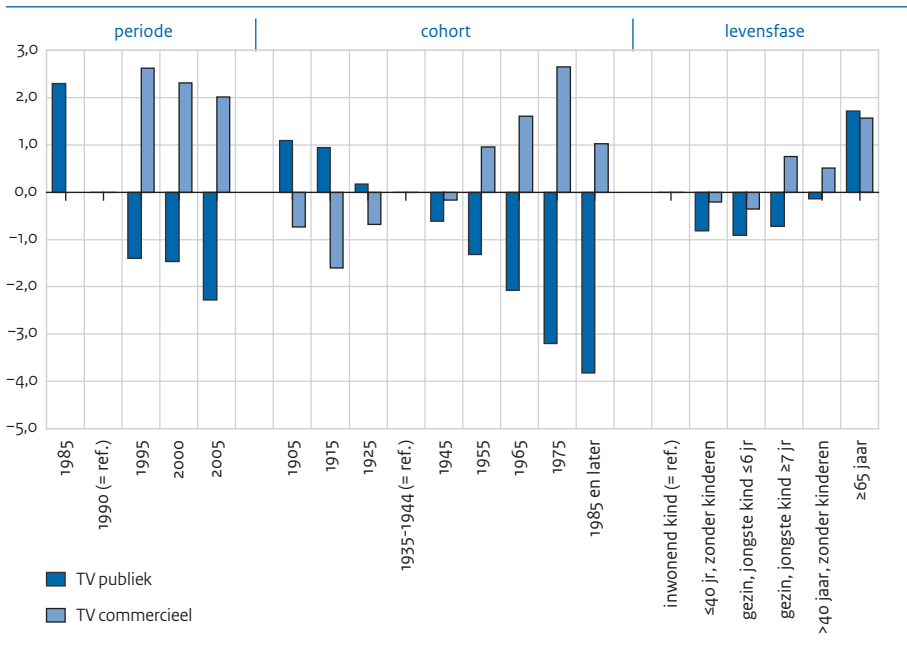
Bron: SCP (TBO'05)

Zo worden veranderingen in het televisiekijken deels gestuurd doordat in bepaalde periodes meer te kiezen is dan in andere periodes, deels doordat personen hun kijkvoorkeuren aanpassen en deels doordat latere geboortegaangenen met andere voorkeuren de plaats innemen van eerdere jaargangen. Daarmee zijn nog lang niet alle factoren die van invloed zijn op de kijktijd en kijkvoorkeur benoemd. Ook achtergrondkenmerken als sekse, gezinssituatie en opleidingsniveau bepalen waar men naar kijkt. Zo is er weinig verschil naar opleidingsniveau in het kijken naar 'de publieken', terwijl de kijktijd naar commerciële zenders afneemt naarmate men hoger is opgeleid (Huysmans et al. 2004). Aangezien de aandacht hier vooral uitgaat naar verschillen tussen cohorten blijven andere factoren onderbelicht, maar in de berekening van de effecten van cohort, levensfase en periode is voor de invloeden van andere factoren wel gecontroleerd.

Het kijken naar de verschillende zenders heeft sterk de invloed van opeenvolgende periodes ondergaan (figuur 16.5). De commerciële zenders duiken op in het jaar 1990 (het referentiejaar in figuur 16.5) en zijn de vijf jaar daarna sterk gegroeid. Het periode-effect weerspiegelt daarmee de verandering van het medialandschap in de periode 1975-2000 en de reacties van de mediagebruikers daarop. Tevens blijken opeenvolgende (tienjaars) geboortecohorten (na controle voor andere kenmerken) significant van elkaar te verschillen. De eerdere cohorten kijken meer televisie en zijn de publieke omroep veel meer trouw gebleven dan de latere. Een groot deel van de latere cohorten heeft de periode zonder commerciële zenders niet meegemaakt en stemt vooral af op 'de commerciëlen'. De invloed van de levensfase is relatief klein. Wel blijkt dat 65-plussers per week ongeveer anderhalf uur meer naar zowel publieke als commerciële zenders kijken dan thuiswonende kinderen. Jonge paren en gezinnen met (jonge) kinderen kijken in vergelijking met de 65-plussers wekelijks bijna een uur minder naar de publieke omroep.

Figuur 16.5

Kijken naar publieke en commerciële zenders, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)^{a, b}

- a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.
- b Sheaf-test Publieke zenders: periode 0,30, cohort 0,22 en levensfase 0,14; commerciële zenders: periode 0,19, cohort 0,18 en levensfase 0,10 (verschil tussen periode en cohort is niet significant ($p > .01$)).

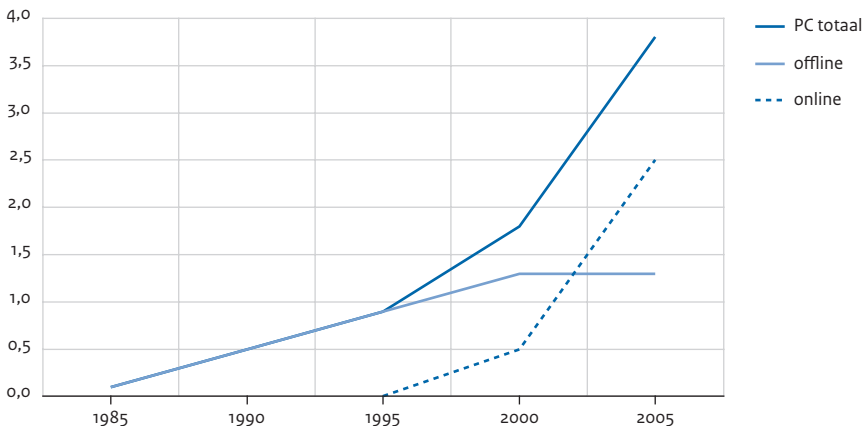
Bron: SCP (TBO'85-'05)

Om veranderingen in het mediatijsbudget na 1995 te verklaren is een blik op verschillende soorten televisiezenders niet meer afdoende. De opkomst van internet sinds het midden van de jaren negentig betekende een nieuw proces van adoptie van technologie en een nieuwe uitruil van activiteiten. De duur van het computergebruik steeg van 0,1 uur per week in 1985 (als hoofdactiviteit in de vrije tijd) naar 3,8 uur in 2005, waarvan 2,5 uur op internet was besteed (figuur 16.6).

De duur van het computergebruik steeg onder alle leeftijdsgroepen sterk, onder jongeren het meest. In 2005 zaten 12-24-jarigen in hun vrije tijd gemiddeld 7,3 uur per week achter de computer, de 65-plussers gemiddeld 1,9 uur (tabel 16.3). Net als bij commerciële televisie behoren de ouderen tot de achterblijvers bij de adoptie van het nieuwe (Duimel 2007).

Figuur 16.6

Computergebruik als hoofdactiviteit, naar offline en online, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)

Bron: SCP (TBO'85-'05)

Tabel 16.3

Computergebruik als hoofdactiviteit, naar offline/online en leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2005 (in uren per week)

	12-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
computer totaal	7,3	3,5	3,5	2,8	3,1	2,1	1,4
ww.							
offline	2,2	1,0	1,0	0,8	1,5	1,2	0,8
online	5,2	2,5	2,5	1,9	1,7	0,9	0,6

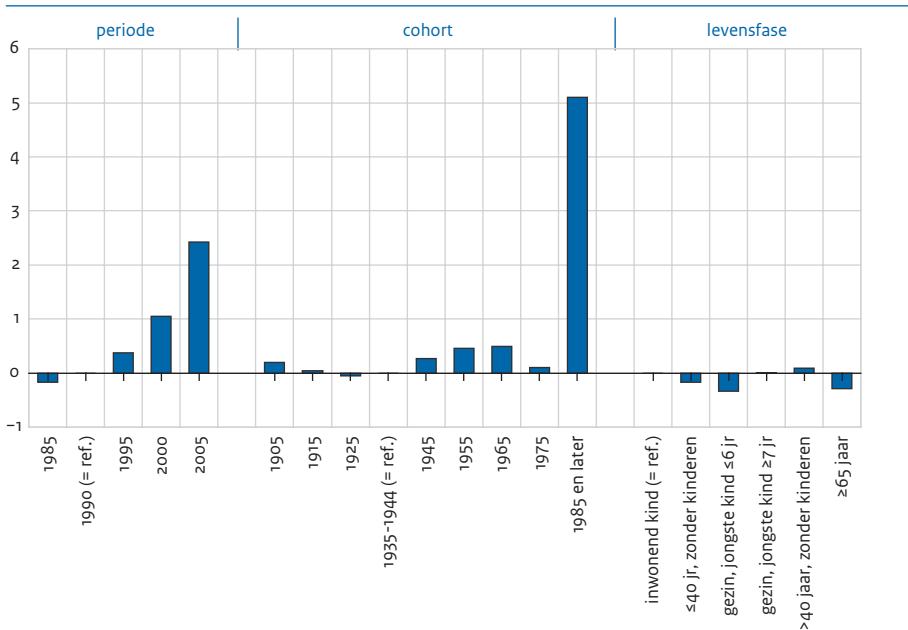
Bron: SCP (TBO'05)

Veranderingen in het computergebruik zijn toe te schrijven aan zowel de bredere verspreiding onder de gehele bevolking (periode-effect) als de intensieve benutting van de computer door de meest recente geboortegaargen (cohorteffect) (figuur 16.7). Het periode-effect wijst dan op de veranderingen in het medialandschap. De computer (pc) heeft er vanaf de introductie begin jaren tachtig een jaar of 30 over gedaan om door te dringen in nagenoeg alle Nederlandse huishoudens. Alle groepen in de Nederlandse bevolking hebben daar ten minste in enige mate deel aan. Toch loopt het meest recente cohort nadrukkelijk voorop bij het computergebruik in de vrije tijd. In de literatuur zijn jongeren die opgroeiden met digitale media wel aangeduid als de 'digitale generatie' (De Haan en Van 't Hof 2006). Voor hen zijn die media vanzelfsprekend, vooral gamen en communicatietoepassingen als MSN en sociale netwerksites als Hyves en Facebook verworven snel grote populariteit onder de jongeren. De tijd die jongeren aan digitale

media besteden gaat voor een groot deel ten koste van hun televisiekijktijd (De Haan en Huysmans 2007).

Figuur 16.7

Computergebruik naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

b Sheaf-test computergebruik: periode 0,25, cohort 0,27 en levensfase 0,05 (verschil tussen periode en cohort is niet significant ($p > .01$)).

Bron: SCP (TBO '85-'05)

Iedere geboortegaang kent een zekere trouw aan de media waarmee men is opgegroeid. Degenen die voor de Tweede Wereldoorlog werden geboren, groeiden op in een periode van het geschreven woord en bleven meer gedrukte media lezen dan degenen die na hen kwamen (Knulst en Kraaykamp 1996). De naoorlogse geboortegaangen maakten de komst van de televisie mee, nog weer latere de uitbreiding van het zenderaanbod. Eerdere televisiejaargangen bleven meer trouw aan de zenders waarmee zij als eerste kennis maakten: de publieke omroep. Latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders. De digitale geboortegaangen hebben weer minder moeite om de televisie, en zeker het boek, links te laten liggen, zij leven met de nabijheid en onmiddellijkheid van de digitale media. Zo kunnen we spreken van woord-, beeld- en digitale generaties. Een dergelijke karakterisering naar mediagebruik verdient echter relativering. Iedere generatie kent een gebruiksmix van verschillende media;

de verschillen zitten in de verhoudingen, maar geven wel enige voeding voor wat velen waarnemen, namelijk het bestaan van mediageneraties.

16.4 Sport

Sport heeft zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld van een activiteit van voornamelijk welgestelden tot een belangrijke invulling van de vrije tijd voor miljoenen. Daarbij was sport vroeger voornamelijk een *jongmenselijke* activiteit (Rijsdorp 1966), terwijl tegenwoordig ook veel ouderen aan sport doen (Kamphuis en Van den Dool 2008). Het beleid stimuleert de deelname van verschillende groepen in de samenleving en streeft ernaar om jongeren, werknemers en ouderen hun leven lang aan sport te (kunnen) laten deelnemen (vws 2005, 2007a, 2007b; vws/ocw 2008). De meest recente ontwikkeling is het Olympisch Plan 2028 (NOC*NSF 2009), waarin een van de ambities is dat 75% van de bevolking in 2016 minstens twaalf keer per jaar sport. Het kabinet-Balkenende IV heeft deze doelstelling verbreed: zoveel mogelijk mensen doen mee in de samenleving, waaronder aan sport (vws 2009). De sportvereniging geldt daarbij als een belangrijk middel om verbondenheid in de samenleving te scheppen (vws 2005). In deze paragraaf is aan de orde hoe de sportdeelname en het verenigingslidmaatschap de afgelopen decennia veranderden en wat de rol is van cohort, levensfase en periode op deze ontwikkelingen. Daarbij is een strengere definitie van sportdeelname gebruikt dan in het Olympisch Plan, namelijk minstens 40 weken sporten per jaar. Deze grens komt overeen met het aanbod van sportverenigingen, die veelal hun trainingen organiseren buiten de schoolvakanties.

In de loop der jaren is de sportdeelname in de bevolking als geheel toegenomen. Zonder wandelen en fietsen deed in 1983 32% van de Nederlanders van 6 jaar en ouder minstens 40 weken per jaar aan sport. Meetellen van wandelen en fietsen brengt een complicatie met zich mee: tot 1991 werd gevraagd naar wandelen en fietsen/wielrennen, vanaf 1991 is gevraagd naar wandelsport en toerfietsen/wielrennen, een verandering met gevolgen voor de deelnamecijfers. Daarom worden gegevens inclusief en exclusief wandelen en fietsen gepresenteerd. Exclusief groeide de sportdeelname tot 41% van de bevolking in 2007, inclusief tot 50% (figuur 16.8). Mannen en vrouwen doen anno 2010 evenveel aan sport.

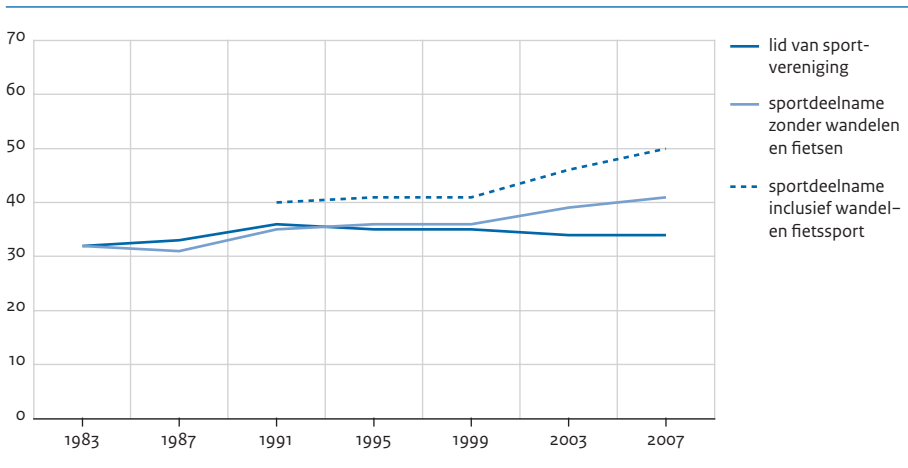
Deze groei in sportdeelname is te duiden aan de hand van een aantal ontwikkelingen. Zo wordt vanuit het beleid en anderszins meer belang gehecht aan sport. Dit is te zien in de bouw van sportaccommodaties vanaf de jaren zestig, de aandacht voor sportieve recreatie in de jaren zeventig, en de inzet van sport als middel tot sociale verbondenheid in het huidige beleid (De Heer 2000; vws 2007b).

Ook de sportvraag is veranderd. Steeds meer mensen doen aan sport, maar de wens tot wedijver met anderen nam af (Crum 1991). In tal van nieuwe sporten zijn andere motieven leidend, zoals het verbeteren van de fitheid en lenigheid (o.a. fitness) of het meedoen met een bepaalde lifestyle (o.a. skaten en surfen, Wheaton 2005). De duurzaamheid van deze nieuwe sporten verschilt echter: fitness is al jaren populair, terwijl windsurfen meer als een hype van de jaren tachtig kan worden gezien. De toename van de beschikbare sporten vergrootte de kans op het vinden van een geschikte sport.

In de loop der jaren veranderde tevens de afbakening van 'sport'. Vroeger was de 'echte sporter' iemand die bij de sportvereniging actief was en meedeed aan wedstrijden en competitie (Stokvis 2010). Tegenwoordig zullen mensen wandelsport en toerfietsen ook als sport bestempelen, terwijl dit voorheen als recreatie werd gezien. Ook het verenigingslidmaatschap is minder belangrijk geworden, ten faveure van andere organisatievormen als fitnesscentra, sporten in informele groepen of alleen sporten. Ten slotte is sport voor meer groepen een vorm van normatief gedrag geworden, iets wat je behoort te doen (Vanreusel en Renson 1984).

Figuur 16.8

Sportdeelname (minstens 40 weken per jaar)^a en lidmaatschap^b van een sportvereniging, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

- a Sportdeelname inclusief wandel- en fietssport is sinds 1991 gevraagd.
 b Sportverenigingslidmaatschap is gebaseerd op de algemene vraag naar verenigingslidmaatschappen.

Bron: SCP (AVO '83-'07)

Sport is in de loop der jaren steeds meer een vast onderdeel geworden van het dagelijkse leefpatroon van mensen. Enerzijds komt dit doordat latere geboorteaargangen meer met sport zijn opgegroeid. Mensen die in hun jeugd of als jongvolwassene aan sport deden, hebben een grotere kans om later sportief actief te blijven dan mensen die niet op jonge leeftijd hebben gesport (Breedveld 2006; Tiessen-Raaphorst 2010).

Leeftijd is een belangrijke factor in sportdeelname en verenigingslidmaatschap: meer jongeren doen aan sport en zijn lid dan ouderen. In 2007 deed 76% van de kinderen tot 15 jaar aan sport, naast het geboden bewegingsonderwijs op school (tabel 16.4). Bij de meeste kinderen begint de sportloopbaan met zwemles: 36% van de 6- en 7-jarigen zit op zwemles, 55% had minstens één diploma (Herweijer et al. 2008). Als een of meerdere diploma's zijn gehaald, dan mag een andere sport worden gekozen: populair blijven voetbal voor de jongens en gymnastiek voor de meisjes (Tiessen-Raaphorst 2010).

Veel kinderen zijn daarbij lid van een sportvereniging (64%). Met de puberteit neemt de sportdeelname duidelijk af: van de 15-24-jarigen doet de helft (53%) nog frequent aan sport. Daarna blijft dit relatief constant tot 65-jarige leeftijd (47%-50%).

Tabel 16.4

Verenigingslidmaatschap en sportdeelname (minstens 40 weken per jaar), naar leeftijd, bevolking van 6 jaar en ouder, 2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75 jaar ≥
verenigings- lidmaatschap	64	44	36	32	28	24	17	9
sportdeelname incl. wandelen- en fietssport	76	53	47	47	50	48	40	16
sportdeelname excl. wandelen- en fietssport	75	51	42	38	38	32	27	13

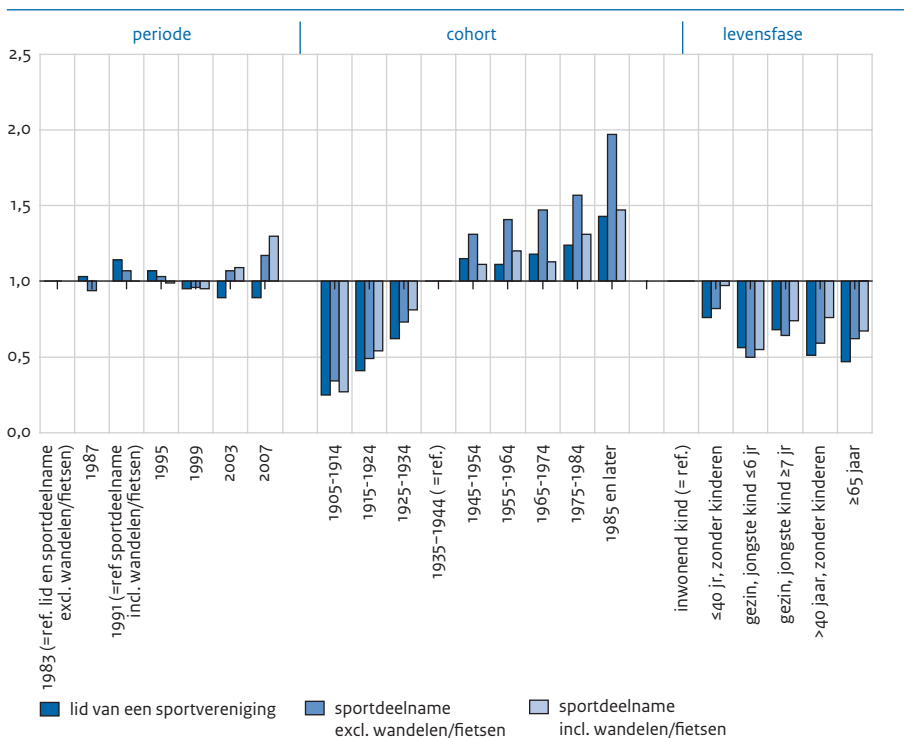
Bron: SCP (AVO'07)

Wanneer de ontwikkelingen in sportdeelname en verenigingslidmaatschap gesplitst worden naar effecten van periode, cohort en levensfase, blijkt vooral het cohort van invloed (figuur 16.9). Eerdere cohorten doen veel minder vaak aan sport en zijn minder vaak lid van een sportvereniging dan latere cohorten. Vooral de rol van cohortlidmaatschap bij de sportdeelname zonder wandelen en fietsen valt op. Dit komt doordat mensen uit eerdere cohorten als ze aan sport doen juist vaak wandelen en fietsen. Als deze activiteiten niet worden meegenomen, wordt het verschil tussen latere en eerdere cohorten kleiner.

Naast cohort speelt de levensfase een rol. Thuiswonende kinderen doen meer aan sport en zijn vaker lid van een sportvereniging dan mensen in andere levensfasen. Alleen de sportdeelname zonder wandelen en fietsen van mensen jonger dan 40 jaar zonder kinderen wijkt niet af van de sportdeelname van inwonende kinderen. Mensen met kinderen jonger dan 6 jaar sporten minder (Tiessen-Raaphorst 2010; Van den Dool et al. 2008). Daarna volgt enig herstel, om na het 40e levensjaar weer op het niveau van ouders met jonge kinderen uit te komen. Het verenigingslidmaatschap volgt hetzelfde patroon. Het periode-effect, ten slotte, toont minder schommelingen.

Figuur 16.9

Sportdeelname (minstens 40 weken per jaar), naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^{a, b}

a Gecorrigeerd voor geslacht, opleidingsniveau en inkomen.

b Sheaf-test lid sportvereniging: periode 0,03, cohort 0,23 en levensfase 0,21 (verschil tussen levensfase en cohort is niet significant ($p > .01$)).

Sheaf-test lid sportdeelname zonder wandelen en fietsen: periode 0,04, cohort 0,28 en levensfase 0,16.

Sheaf-test lid sportdeelname inclusief wandelen en fietsen: periode 0,05, cohort 0,25 en levensfase 0,13.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

16.5 Recreatie

Wanneer het gaat over ‘recreërend Nederland’ wordt veelal impliciet verwezen naar openluchtrecreatie: naar het maken van recreatieve fietstochtjes, wandelingen in de natuur of andere vormen van vrijetijdsbesteding in de buitenlucht waarbij men ‘een frisse neus haalt’ en ‘de wind door de haren voelt’. Dat het woord recreatie vooral appelleert aan recreatie in de buitenlucht is historisch goed te verklaren. In 1965 werd het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk opgericht. Binnen dit ministerie kwam de hoofdafdeling ‘Openluchtrecreatie’ tot stand (Boshart 1973; Beckers 1983). ‘Recreatie’ in de naam van het ministerie verwees dus naar openluchtrecreatie. De beleidsaandacht voor recreatie in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was erop gericht mensen uit de stad te krijgen en te laten genieten van en ontspannen in het buitengebied. Nieuwe recreatiegebieden werden aangelegd en bestaande natuurgebieden werden door de aanleg van infrastructuur ontsloten. Mensen die in deze periode opgroeiden konden meer dan eerdere geboortegaargangen in de weekenden wandelen, fietsen en picknicken in de nieuw aangelegde recreatieterreinen of in de beter bereikbaar geworden natuurgebieden. De vraag is of men in deze cohorten blijvend door de grotere beschikbaarheid van buitenrecreatie is beïnvloed.

Intussen is het aanbod aan vrijetijdsactiviteiten fors gegroeid en gaandeweg geprofessionaliseerd. Denk aan de komst van attractieparken, dierentuinen, tropische zwemparadijzen, musicaltheaters, bowlingbanen, skihellingen, indoorspeeltuinen voor kinderen, megabioscopen, outletshoppingcentra, kartingbanen, woonboulevards, sportcomplexen en tuincentra (Metz 2002). De term ‘recreatie’ is in zijn oude invulling inmiddels niet meer dekkend voor het brede aanbod aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Er wordt dan ook steeds vaker gesproken van de vrijetijdssector of de vrijetijdsindustrie (Mommaas et al. 2000). Zijn dergelijke vrijetijdsactiviteiten ook tot het repertoire van eerdere cohorten doorgedrongen? Of is het aanbod dat na de traditionele openlucht-recreatie tot stand kwam aan hen voorbij gegaan en maken alleen de latere cohorten – die wel met het explosief toegenomen aanbod opgroeiden – hier gebruik van?

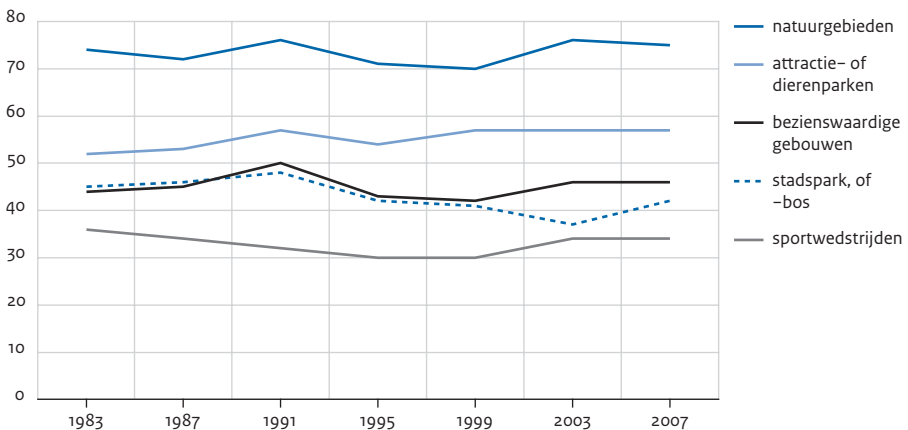
Naast de mogelijke verschillen in de vrijetijdsbesteding tussen geboortecohorten, kunnen ook periode-effecten een rol spelen. In dat geval zou een toename in een bepaalde vrijetijdsbesteding verklaard worden doordat deze activiteit in de loop der jaren aan populariteit heeft gewonnen, zoals bij het internetgebruik het geval is (zie § 16.3). Ten slotte kan de deelname aan verschillende vrijetijdsbestedingen beïnvloed worden door de levensfase waarin mensen verkeren. Zo is gebleken dat de sportdeelname onder mensen met jonge kinderen lager is dan onder mensen zonder kinderen of met oudere kinderen (zie § 16.4).

Hier wordt van vijf vrijetijdsactiviteiten gezien hoe de deelname hieraan zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld en hoe die ontwikkeling te duiden is in termen van cohort, periode en levensfase. Het betreft het bezoeken van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen en sportwedstrijden. Om te beginnen passeren de trends in uithuizige vrijetijdsbesteding in de afgelopen 25 jaar de revue. De deelname aan de vijf genoemde vrijetijdsactiviteiten was in die jaren vrij constant (figuur 16.10). In 2007 ging een nagenoeg even grote

groep Nederlanders minimaal eenmaal per jaar naar een natuurgebied, stadspark of -bos, bezienswaardig gebouw of sportwedstrijd als in 1983 het geval was. Het bezoek aan attractie- of dierenparken is in die periode het meest toegenomen (+5%). Voor de meeste activiteiten (het bezoek aan sportwedstrijden uitgezonderd) geldt dat de jaarlijkse deelname hieraan tussen 1983 en 1991 toenam, en daarna tot aan 1999 weer afnam, om in 2007 weer op nagenoeg hetzelfde niveau als in 1983 uit te komen. Van de vijf activiteiten is het bezoek aan (beschermde) natuurgebieden het populairst. Driekwart van de Nederlanders doet dit minimaal eenmaal per jaar. Het bezoek aan stadsparken en -bossen fluctueert het sterkst.

Figuur 16.10

Het bezoeken^a van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen^b en sportwedstrijden, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Kastelen, dorpen en stadsdelen.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

De uithuizige vrijetijdsbesteding van jongeren en die van ouderen verschillen van elkaar. Voor elk van de vijf onderzochte uithuizige vrijetijdsactiviteiten geldt dat er beduidend minder 75-plussers aan deelnemen dan 65-74-jarigen (tabel 16.5). De 75-plussers krijgen gezondheidsproblemen die hen beperken eropuit te gaan (De Haan 2010). Daarnaast zijn er grote verschillen in het vrijetijdsgedrag binnen de groep 6-74-jarigen. Attractieparken en dierentuinen worden met name bezocht door de 6-44-jarigen. Het is een activiteit die ondernomen wordt door jonge kinderen en hun ouders, evenals door jongeren en jongvolwassenen. Ook het bezoek aan sportwedstrijden is vooral iets voor jongeren.

Bijna de helft van de 15-24-jarigen bezoekt weleens een sportwedstrijd, waarna het met de jaren afneemt tot een vijfde van de 65-74-jarigen en een tiende van de 75-plussers. Bezienswaardige gebouwen worden meer bezocht door de oudste helft van de bevolking dan door de jongste helft.

Ouderen bezoeken vaker bezienswaardige gebouwen, jongeren hebben meer interesse voor attractie- en dierenparken en voor sportwedstrijden. Komt dit doordat zij in verschillende levensfasen zitten of doordat zij tot verschillende geboortegaangenen behoren?

Tabel 16.5

Het bezoeken^a van natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen, bezienswaardige gebouwen^b en sportwedstrijden, naar leeftijd, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in procenten)

	6-14 jaar	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	≥ 75 jaar
(beschermd)								
natuurgebieden	80	67	74	80	80	75	75	45
attractie- of dierenparken	87	67	66	72	44	39	39	19
stadsparken of -bossen	40	42	49	43	44	42	38	26
bezienswaardige gebouwen ^a	47	38	40	45	53	55	52	27
sportwedstrijden	40	49	31	38	38	26	20	9

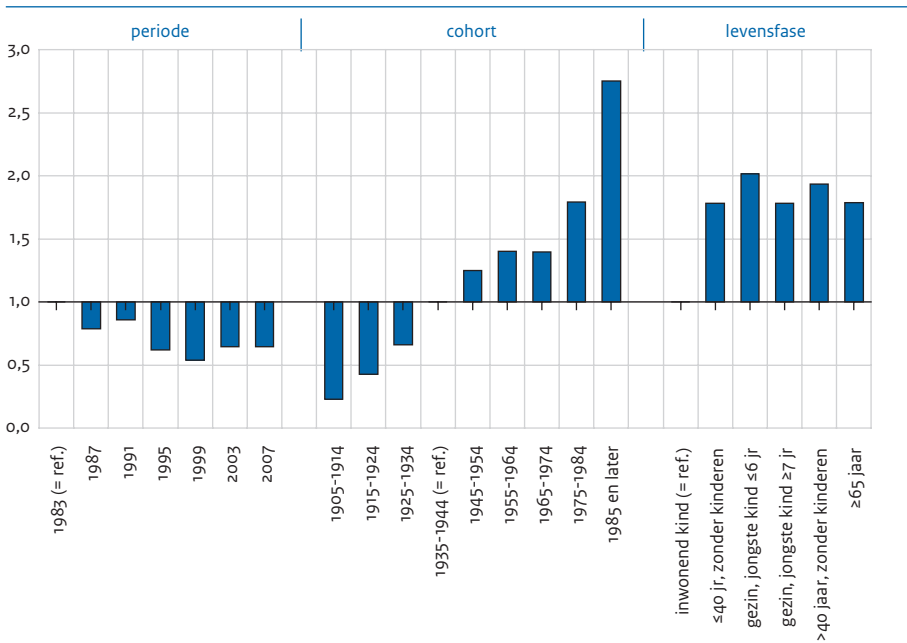
a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Kastelen, dorpen en stadsdelen.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Figuur 16.11

Het bezoeken^a van natuurgebieden, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

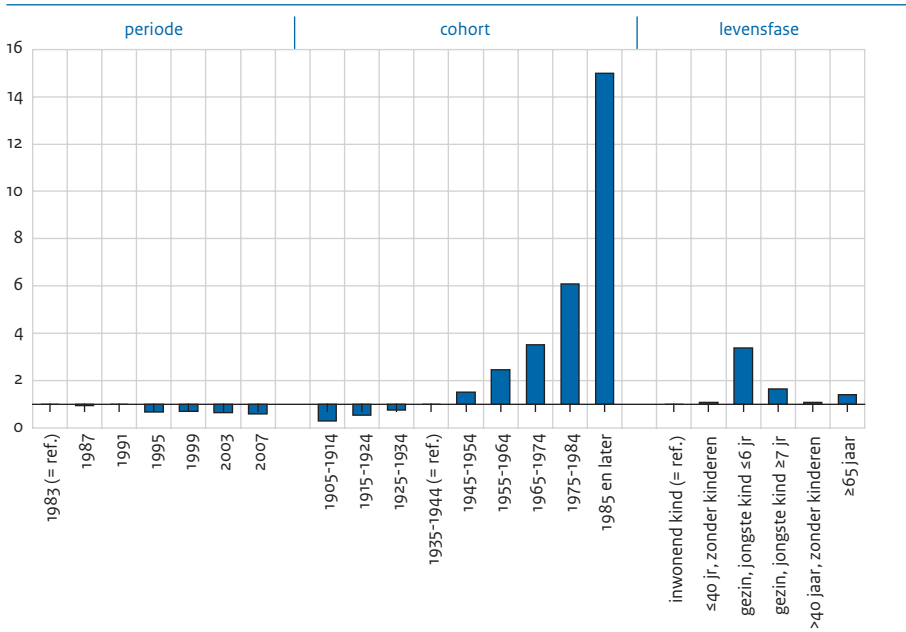
b Sheaf-test bezoek natuurgebieden: periode 0,11, cohort 0,27 en levensfase 0,15.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Verschillen in het bezoek aan (beschermde) natuurgebieden worden voor het grootste deel verklaard door verschillen tussen cohorten. Onder eerdere cohorten trekken meer mensen minstens eenmaal per jaar de natuur in dan onder het meest recente cohort. Levensfase en periode spelen een kleinere rol, al blijft het bezoek aan natuurgebieden bij inwonende kinderen wat achter (figuur 16.11).

Figuur 16.12

Het bezoeken^a van attractie- of dierenparken, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Sheaf-test bezoek attractie- of dierenparken: periode 0,10, cohort 0,45 en levensfase 0,20.

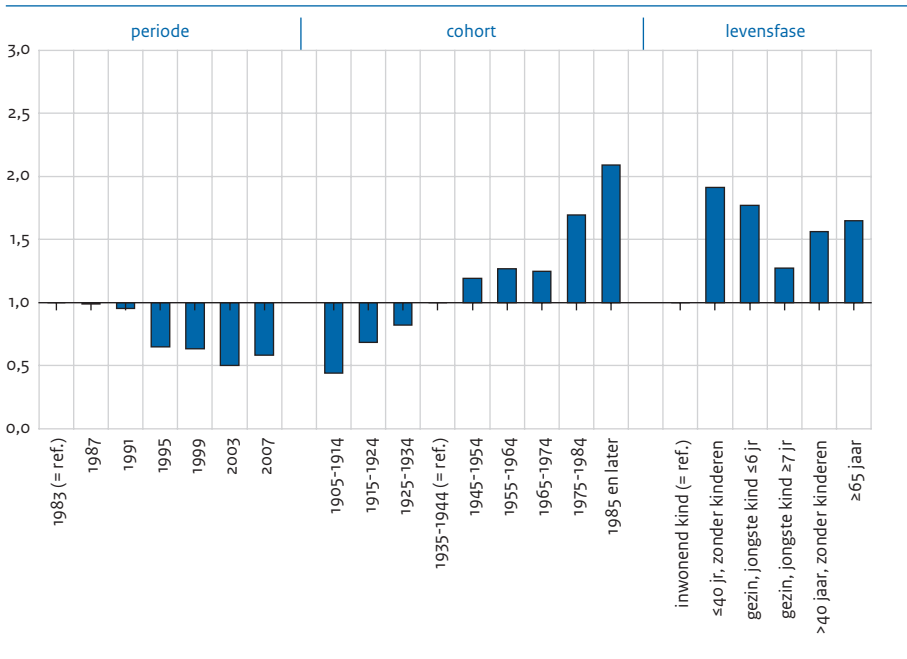
Bron: SCP (AVO'83-'07)

De licht gestegen populariteit van het bezoek aan attractie- of dierenparken wordt met name verklaard doordat recentere cohorten meer van dit vrijetijdsaanbod gebruikmaken dan eerdere cohorten (figuur 16.12).

Of men stadsparken of -bossen bezoekt, wordt het sterkst beïnvloed door het geboortecohort. Onder recentere cohorten bezoeken meer mensen minimaal eenmaal per jaar een stadspark of -bos dan onder eerdere cohorten. De invloed van periode en levensfase is kleiner (figuur 16.3).

Figuur 16.13

Het bezoeken^a van stadsparken of -bossen, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

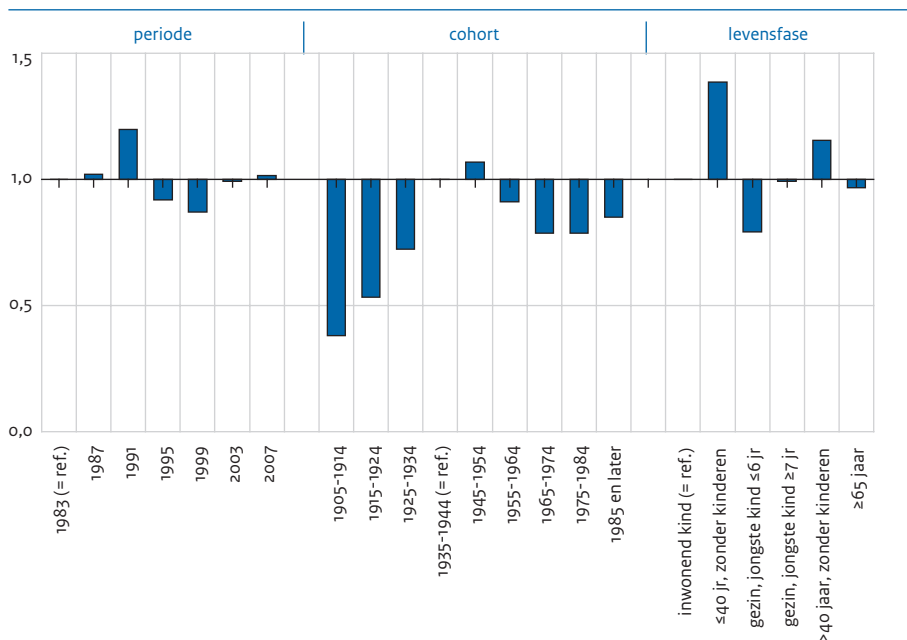
b Sheaf-test bezoek stadsparken of -bossen: periode 0,15, cohort 0,17 en levensfase 0,13.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Voor het bezoek aan kastelen, dorpen en stadsdelen biedt cohortlidmaatschap eveneens de belangrijkste verklaring. Bezienswaardige gebouwen worden met name bezocht door degenen die tussen 1935 en 1964 geboren zijn. De levensfase is ook van invloed, al is deze invloed kleiner. Mensen zonder kinderen gaan er vaker op uit om cultuurhistorie te bezoeken dan mensen met kinderen (figuur 16.14).

Figuur 16.14

Het bezoeken^a van bezienswaardige gebouwen, naar periode, cohort en levensfase, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

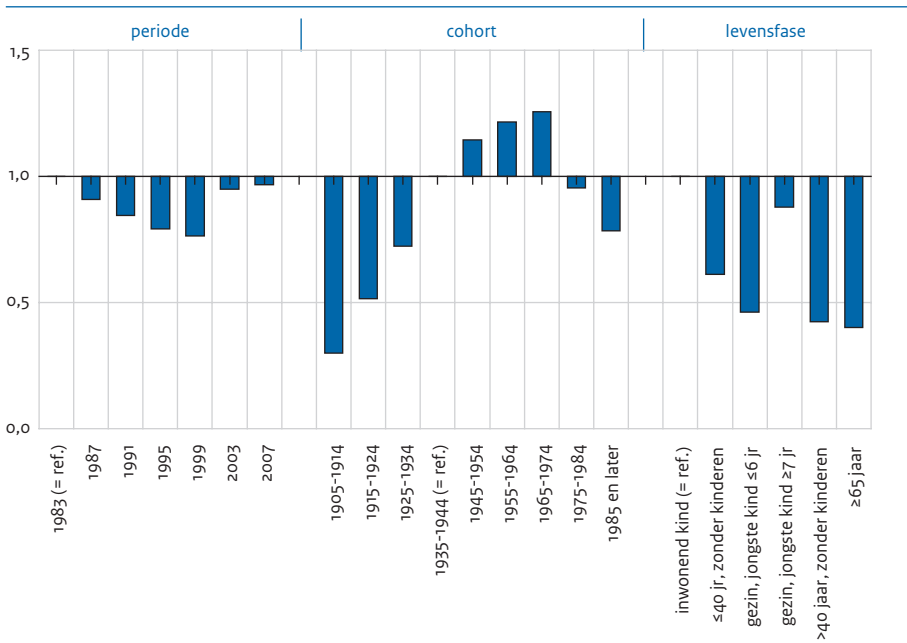
b Sheaf-test bezoek bezienswaardige gebouwen: periode 0,05, cohort 0,12 en levensfase 0,09.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Bij het bezoek aan sportwedstrijden is de levensfase het meest bepalend. Thuiswonende kinderen ouder dan 7 jaar en hun ouders doen dit vaker dan mensen die jongere kinderen hebben en dan 40-plussers (figuur 16.15, Verbeek en Tiessen-Raaphorst 2010). Ook het geboortecohort is van invloed. Mensen die geboren zijn tussen 1935 en 1984 gaan vaker naar sportwedstrijden dan mensen die eerder of later geboren zijn. De periode heeft nagenoeg geen invloed op het bezoek aan sportwedstrijden.

Figuur 16.15

Het bezoeken^a van sportwedstrijden, naar levensfase, cohort en periode, bevolking van 6 jaar en ouder, 1983-2007 (in odds ratio's)^b

a Minimaal eens in de twaalf maanden.

b Sheaf-test bezoek sportwedstrijden: periode 0,05, cohort 0,16 en levensfase 0,20.

Bron: SCP (AVO'83-'07)

Tot welk geboortecohort men behoort is dus van invloed op de uithuizige vrijetijdsbesteding. Het bezoek aan natuurgebieden, attractie- of dierenparken, stadsparken of -bossen en bezienswaardige gebouwen hangt sterker samen met geboorteejaar dan met levensfase of periode.

De resultaten van ons onderzoek bieden echter geen steun aan de gedachte dat eerdere cohorten vooral recreatieve activiteiten in de buitenlucht zouden ondernemen en latere cohorten vooral andere uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Integendeel: in de recentere cohorten gaan meer mensen minimaal een keer per jaar de natuur in dan onder eerdere cohorten.

16.6 Vrijetijdsbesteding: cohorten zonder generaties

Zijn er, alles overziend, verschillen tussen geboortecohorten, of zelfs tussen welomlijnde generaties, in wat men in de vrije tijd doet en laat? Het antwoord is dat er in de

vrijtijdsbesteding inderdaad verschillen tussen cohorten te zien zijn, zonder dat zich scherp afgebakende generaties aftekenen (Van den Broek 1994).

De neiging om voorstellingen in de populaire culturele genres te bezoeken is vele malen groter onder latere dan onder eerdere geboortecohorten, de bijna lineaire stijging geeft echter geen aanleiding daar generaties in te onderscheiden. Bezoek aan traditionele of canonieke vormen van cultuur varieert wat over de cohorten, zonder grote verschillen of een duidelijk patroon. Bij één specifieke vorm daarvan, te weten uitvoeringen van klassieke muziek, geeft het bereik per geboortegaang aanleiding tot zorg: dat bereik is in recente cohorten de helft kleiner dan in het cohort 1935-1944. De dalende lijn is weliswaar tot staan gebracht, maar nog niet ten goede omgebogen. De logica van het proces van cohortvervangning duidt hier, *ceteris paribus*, op een toekomstige daling in de belangstelling.

Binnen cohorten kent men een zekere trouw aan de media uit de jeugd. Wie opgroeide met het geschreven woord, bleef meer gedrukte media lezen dan wie opgroeide met televisie en met internet. De eerste televisiejaargangen bleven meer trouw aan de publieke zenders waarmee zij als eerste kennis maakten. Latere jaargangen kijken meer naar de commerciële zenders – als ze nog kijken, want de meeste recente digitale geboortegaangen kijken minder televisie en zijn vaker te vinden op internet. Zo tekenen zich de contouren af van woord-, beeld- respectievelijk digitale generaties, hoewel dit niet verabsolueert moet worden, want de grenzen zijn niet scherp. Veeleer gaat het om variaties in de mediamix die men gebruikt.

Eerdere cohorten doen veel minder vaak aan sport en zijn minder vaak lid van een sportvereniging dan latere cohorten. Cohortlidmaatschap is eveneens van invloed op andere vormen van uithuizige vrijtijdsbesteding. Recentere cohorten kennen een grotere toeloop naar natuurgebieden, attractie- of dierenparken en stadsparken of -bossen dan eerdere cohorten. Het bezoek aan bezienswaardige gebouwen piekt in het cohort 1945-1954, dat aan sportwedstrijden in het cohort 1965-1974.

Al met al zijn er in de besteding van de vrije tijd dus patronen van cohortgebonden gedrag te onderkennen. Wat voor sommigen een heel vanzelfsprekend deel van het vrijtijdsrepertoire is waarmee men opgroeide (en waarin men een ‘native’ is), is voor anderen iets wat men niet oppikte omdat men al met andere verschijningsvormen opgroeide of juist iets wat men pas later in het leven leerde kennen en in het vrijtijdsrepertoire inpaste (en waarin men ‘immigrant’ is).

Literatuur

- Beckers, T. (1983). *Planning voor vrijheid: een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in recreatie en vrije tijd*. Wageningen: Landbouwhogeschool Wageningen.
- Boshart, M. (1973). *De grote uittocht. Openluchtrecreatie in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samson.
- Breedveld, K. (2006). Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (229-321). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (1994). Cohorten zonder generaties. Cohortvervangning en generatievorming in Nederland. In: *Sociologische Gids*, jg. 41, p. 346-371.

- Broek, A. van den, J. de Haan en F. Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Crum, B. (1991). *Over de versporting van de samenleving*. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Dool, R. van den, R. van der Meulen en K. Breedveld (2008). *Van 65 naar 75. Bouwstenen voor een beleid gericht op de verhoging van de sportdeelname*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en internet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de (2010). Sport en transities in de levensloop. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Haan, J. de, en C. van 't Hof (red.) (2006). *Jaarboek ict en samenleving 2006. De digitale generatie*. Amsterdam: Boom.
- Haan, J. de, en F. Huysmans (2007). De digitalisering van media- en informatiegebruik. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.), *Jaarboek ict & Samenleving 2007; gewoon digitaal* (p. 69-88). Amsterdam: Boom.
- Heer, W. de (2000). *Sportbeleidsontwikkeling 1945-2000*. Haarlem: De Vrieseborch.
- Herweijer, L., H. Stegeman en E. Wisse (2008). Sport en onderwijs. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (231-254). Den Haag/'s-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamphuis, C. en R. van den Dool (2008). Sportdeelname. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (74-101). Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Knulst, W. en G. Kraaykamp (1996). *Leesgewoonten*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie (SCP-publicatie 1996/23).
- Metz, T. (2002). *Pret. Leisure en Landschap*. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Mommaas, H., M. van den Heuvel en W. Knulst. (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. Den Haag: Sdu Uitgevers (WRR-voorstudies nr. 109).
- NOC*NSF (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau; plan van aanpak op hoofdlijnen*. Arnhem: NOC*NSF.
- Rijsdorp, K. (1966). *Sport als jong-menselijke activiteit*. Utrecht: Stichting Jan Luiting Fonds.
- Stokvis, R. (2010). *De sportwereld; een inleiding*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Tiessen-Raaphorst, A. (2010). Sportdeelname in verschillende levensfasen. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport, een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Vanreusel, B. en R. Renson (1984). Sport als subcultuur; een andere kijk op sport als vrijetijdsgedrag. In: *Vrije tijd en samenleving*, jg. 2, nr. 3, p. 243-272.
- Verbeek, D. en A. Tiessen-Raaphorst (2010). Sport volgen vanaf de tribune of de bank. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage Sport 2010*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- vws (2005). *Tijd voor sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007a). *Impuls brede scholen, sport en cultuur*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007b). *De kracht van sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

- vws (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws/ocw (2008). *Beleidskader sport, bewegen en onderwijs*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Wheaton, B. (2005). *Understanding lifestyle sports: consumption, identity and difference*. Londen, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.